

Л. В. ГРИНЕВИЧ (Київ)

**СТАЛІНСЬКА “РЕВОЛЮЦІЯ ЗГОРИ”
ТА ГОЛОД 1933 р. ЯК ФАКТОРИ ПОЛІТИЗАЦІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ**

Процес політизації української спільноти активізувався ще в середині ХІХ ст. під впливом об’єктивних чинників, а також як політичний виклик дискримінації, що нею було позначене життя українства, розмежованого кордонами Російської й Австро-Угорської імперій. З початком Першої світової війни, за умов революції та громадянської війни цей процес значно прискорився, обернувшись посиленням етнічної самосвідомості серед широких мас населення, рішучим виходом українських політичних партій і рухів на політичну арену, активними спробами національного державотворення. Поразка УНР та встановлення влади більшовиків, які насаджували класову парадигму, не зупинили цей процес, хоча й значно загальмували його. Декларування федеративного устрою СРСР, здійснення впро-

довж 20-х рр. національної реформи в країні (політики коренізації), закономірним наслідком якої став новий виток етнічного ренесансу, з одного боку, а з іншого — формальний характер української радянської державності, невідповідність декларацій і практики правлячої партії в національному питанні і, як наслідок цього, збереження обмежених прав і можливостей українського етносу в економічній, політичній, культурній та інших сферах суспільного життя, були тим сприятливим ґрунтом, на якому поволі зрощувалась українська етнополітична свідомість, відбувалося становлення нової політичної еліти (за визначенням Дж. Ротшильда, “політичних антрепренерів”¹ та формувалась потенційна соціальна база українського національно-визвольного руху. Однак вирішальними факторами політизації української спільноти стали розпочата сталінським керівництвом наприкінці 20-х рр. форсована колективізація сільського господарства і голодомор 1933 р. Черговий “аграрний експеримент” більшовицького керівництва був водночас зухвалим наступом на основи самого буття українського етносу, зумовивши, наскільки це тільки було можливо за умов існування компартійної диктатури і тотального терору, його активний спротив існуючому політичному режиму, значно посиливши національну солідарність у масі українського населення та прискоривши інкорпорацію в суспільну свідомість ідеї самостійної України як політичного ідеалу нації. Процес політизації української спільноти мав ланцюговий характер: паралельно з українцями тенденцію до національного згуртування, рішучу готовність виступити на захист національних прав продемонстрували й національні меншини — поляки, німці, євреї та ін. Отже, розглянемо докладніше вплив сталінської “революції згори” на процес політизації української спільноти, зосередившись на визначенні його змісту, характеру та наслідків.

Реанімація продрозверстки у вигляді хлібозаготівель, нескінченні фінансові визиски, масові репресії і, врешті-решт голод, що охопив південно-західні райони України вже влітку 1928 р., викликали сплеск негативних політичних настроїв в українському суспільстві, насамперед на селі, позначившись розгортанням як пасивних, так і активних форм опору владі. Схожі за своїм антирадянським, антикомуністичним спрямуванням з “контрреволюційними виступами” в інших хлібних регіонах СРСР, скажімо, в Центральній-Чорноземній області РСФРР (ЦЧО), акції масового протесту в Україні мали свою виразну специфіку, яка полягала у найтіснішому переплетенні в них соціальних і національних мотивів. Ці акції в значній масі українського села та почасти серед української інтелігенції й робітництва були не тільки відчутними, але й відігравали принципово важливу роль: власне кажучи, практично всі соціальні катаклізми, що супроводжували більшовицьке правління в Україні, оцінювалися поважною часткою української спільноти саме через призму національних почуттів та національних інтересів.

У березні 1928 р. вождь республіканської партійної організації Л. Каганович у виступі на пленумі ЦК КП(б)У був змушений визнати, що початок хлібозаготівельних кампаній в Україні спричинив “посилення шовінізму”, причому “не тільки зверху, але й знизу”². “Ми маємо балачки про те, — констатував він, — що ось у Москву вивозять хліб, цукор... Питання про Москву, про Радянський Союз, питання, що на них Волобуєв дав глибоко фальшиві, неправдиві, шкідливі й мерзенні відповіді, наразі ставляться гостро куркулем”³. Зроблене на такому високому адміністративному рівні визнання факту зростання національних настроїв в Україні було вельми показовим і, як можна судити за численними архівними ма-

теріалами, вповні адекватно відбивало тогочасні реалії. Й справді, такі “незручні” для влади питання, як “куди подівся зібраний в Україні хліб?”, “чому хліборобна республіка тепер голодує?”, “хто винен у триваючому пограбуванні українського села та стрімкому зубожінні міста?” не тільки найактивнішим чином мусувалися серед різних верств населення, але й різко актуалізували на рівні суспільної свідомості проблему прямого й найтіснішого зв’язку між трагедією, що насувалася на Україну, та її перебуванням у складі СРСР, повною залежністю республіки від союзного центру (Москви). На цьому фоні природно поставало питання про безперспективність подальшого перебування УСРР у складі СРСР та потребу здобуття нею статусу самостійної держави. Водночас невдоволення напівколоніальним сьогоденням України сприяло активізації колективної історичної пам’яті, зумовлювало звернення суспільної думки до державотворчого досвіду доби революції і громадянської війни. Згадки про Центральну Раду і Директорію, їх вождів, насамперед С. Петлюру, постать якого перетворилася на символічне уособлення ідеї самостійної Української держави, а також позитивні оцінки Української Народної Республіки та спроби пояснити сучасні труднощі поразкою цієї останньої постійно фіксувалися в донесеннях ДПУ, яке оцінювало цей феномен як ще один важливий доказ зростання в республіці “яскраво-шовіністичних настроїв”.

Характерні в цьому відношенні розмови були зафіксовані спецорганами вже в лютому-березні 1928 р. серед селянської молоді, що проходила службу в частинах і з’єднаннях УВО. Обурюючись з приводу хлібних реквізицій та фінансового тиску на батьків, червоноармійці-селяни прямо говорили: “Краще було б, якби Україна відокремилась від Росії. Нам би краще жилося, а то хліб давай Росії, а вона продає за кордон. Ось і виходить, що Україна як та дійна корова”⁴; “... Селянству було б краще, якби Україна була самостійною. Тоді б ми самі керували своєю країною і народом”; “СРСР тому і агітує за Радянський Союз, що боїться залишитися без українського хліба”⁵; “... Нащо нам той соціалізм, була б самостійною Україна”⁶. Поряд із цим червоноармійці з селян у розмовах між собою відзначали, що “Центральна Рада не ображала би селянство так, як це робить радянська влада”, та виступали на захист С. Петлюри, якого політруки намагалися дискредитувати, представивши його “бандитом”, “зрадником інтересів України” тощо. “Влада Петлюри дійсно боролася за інтереси України, а тепер усі розпорядження йдуть з Росії, котра живе за рахунок України”, — говорили одні селяни⁷. “Петлюра не встиг себе проявити, і невідомо, яким би він був, якщо б залишився при владі”⁸, “Був би Петлюра, то в Україні всього б було вдосталь”⁹, — наполягали інші.

В міру різкого погіршення продовольчої ситуації в республіці, зокрема в умовах голодування 1928—1929 рр., національні почуття в масі українського населення дедалі загострювались і прояви настроїв національного незадоволення поширювались не тільки по селах, а й у в містах. У травні 1928 р. на підприємствах Одеської округи серед частини робітників уже можна було почути такі розмови: “Уряд вивозить хліб за кордон, а ми голодуємо”; “Москва їсть білий хліб, котрий вивозить з України”¹⁰. Ясна річ, по селах, де внаслідок неврожаю та реквізиційної практики влади люди потрапили в лещата голоду, подібні виступи мали більш виразний і масштабний характер, захоплюючи не тільки “куркулів”, але й частину бідняцтва, подекуди з “радянським активом” включно. За інформацією ДПУ УСРР, наприкінці грудня 1928 р. — на початку січня 1929 р. незаможники с. Сухани Богодухівського району на Харківщині проводили “шовіністичну агітацію”, висловлюючись у тому сенсі, що “Україна голодує, а

Москва забезпечена хлібом”. Комсомольці с. Василиця Черкаського району здійснювали галас під час зборів, де, очевидно, проводилась лекція про міжнародне становище СРСР. “Навіщо нам говорять про загрозу з-за кордону, коли нас Москва душить?”, — обурювалися вони і водночас запитували: “Чому така різниця між Росією і Україною відносно забезпеченості хлібом?”, “Чому такі ціни: Росія не хліборобна, а має кіло хліба по 17 коп., а Україна — фунт (1 фунт = 0,4095 кг. — Л.Г.) по 10 коп.?”¹¹ У с. Водяне Берестовецького району один із місцевих активістів, член ВКП говорив селянам: “Україна — колонія Росії, з котрої остання бере хліб і податки. Українців душать і не дають їм пощади”¹². Настрої позапартійної, насамперед заможного-середняцької частини села, мали більш радикальний характер. “Доки ми будемо під владою Росії? — у запалі говорив один із заможних селян с. Тарасівки Куп’янської округи. — Нам треба відокремитися від москалів. З Росією нам жити не з руки. У нас маса багатств, і все забирає Москва”¹³. “Все, що у нас забирають, — кацапи відвозять, а ми, українці, голодні й босі. Так довго не буде, усе перевернеться”, — з обуренням говорили між собою середняки з с. Бубнова-Слободка на Черкащині¹⁴. “Очищають нашу Україну від хліба і вивозять його в Росію, — вторили їм селяни-середняки з с. Ксендзівка на Уманщині. — Росія обдурює Україну: забирає хліб, цукор, а мануфактуру нам не дає, і до того ж морить голодом”¹⁵. Непрямим доказом усвідомлення повної залежності України від союзного центру стало зростання настроїв розчарування та роздратування конкретними владними персонами, наприклад, Г.І. Петровським. Попри те, що на ім’я всеукраїнського старости йшов безперервний потік листів від тих, хто сподівався “знайти правду і захист” від несправедливих утисків місцевої влади, авторитет “українського вождя” в масі сільського населення стрімко падав. “Петровський — ставленик Москви, що Москва захоче, те він і зробить”, — говорили селяни між собою й додавали, маючи на увазі розподіл між центром та республікою вирощеного на українській землі хліба: “Петровському дістається шкуринка, а Калініну — м’яка”¹⁶.

Розгортання маховика насилля з боку влади об’єктивно зумовлювало тенденцію до згуртування та самоорганізації українського селянства, висунення з його середовища активу з вчителів чи авторитетних селян, здатних не тільки виразно сформулювати політичні вимоги хліборобів, але й мобілізувати їх на організовану протидію владі, зокрема й на повстання. Ця тенденція не залишилася непомітною для ДПУ УСРР, голова якого В. Балицький у надісланій у липні 1928 р. на ім’я генерального секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича доповідній записці “Про поживлення української контрреволюції” констатував “висування нового антирадянського активу за рахунок безпосередньо селянських елементів і, особливо, останнім часом за рахунок молоді”¹⁷. В цій же записці повідомлялося про виявлені в Тульчинській, Білоцерківській, Дніпропетровській, Запорізькій та деяких інших округах “українських контрреволюційних угруповань”. Надзвичайно показовим було те, що національно-політична платформа практично всіх знешкоджених груп виходила не з ідеї досягнення рівноправ’я радянської України в складі СРСР, а ґрунтувалася на усвідомленні потреби творення самостійної Української держави на кшталт УНР. Один з таких, судячи по всьому вповні організаційно оформлених осередків, був ліквідований на початку березня 1928 р. у Білоцерківській окрузі. Його учасники (загалом 15 чол.) називали себе членами “Полуботківської громади” та, натхнені романтично-героїчним прикладом гетьмана Полуботка, обрали гаслом своєї діяльності слова: “Краще нам померти у в’язниці, ніж бачити Україну в залізних оковах”¹⁸. Під час арешту чекісти вилучили у

полуботківців програму (з виокремленням розділів загальнополітичного, народної освіти, національних взаємин, релігії), протоколи засідання, топографічну карту з розміткою сільських районів, а також зашифрований щоденник діяльності членів групи, яка очевидно мала суто пропагандистський характер. Провідна ідея, що нею була просякнута програма “Полуботківської громади”, формулювалася так: “Україна повинна бути незалежною від інших держав, зокрема від Росії, котра впродовж багатьох століть намагається накласти свої кігті на Україну з її багатствами. Україна повинна бути пов’язана як з Росією, так і з іншими державами постільки, оскільки цього вимагає політичне життя в європейських умовах”¹⁹. Економічна платформа полуботківців ґрунтувалася на тезі про доповнення індустріалізації в країні “фактором розвитку землеробства”²⁰.

Ще одне націоналістичне угруповання було ліквідоване ДПУ на Волині. Тут довкола вчителя Домбровського почали об’єднуватися однодумці, які сповідували кредо “Україна — для українців”. Маючи тверде переконання в тому, що в найближчому майбутньому розпочнеться загальне повстання селян “за відділення від Росії”, учасники “групи Домбровського” планували в зручний момент підняти повстання у Бердичеві, розраховуючи залучити на свій бік армійські частини. Щоправда, майбуття УНР вони бачили під протекторатом США, а саму Українську державу — “позапартійною й позакласовою”. “З вождів ми мали намір шанувати Шевченка, Леніна, Маркса і Енгельса, — засвідчили заарештовані під час допиту. — Шанування Леніна мало доводити, що ми не дотримуємося буржуазних поглядів, і залучити до нас маси. Національний прапор мав бути жовто-блакитний з червоним кутлом і символізувати позакласову, позапартійну державу”²¹. Якщо в попередньому випадку опозиційно настроєні до влади особи групувалися довкола вчителя, то в Запорізькій окрузі колишні члени “Просвіти” та національно-свідома селянська молодь почали ґуртуватися колишнім офіцером Кириченком. Так постала “Група звільнення України”, в одному з пунктів статуту якого вимагалось, що у разі війни всі комуністи і комсомольці мають бути оголошені поза законом²². Ця група, так само як і деякі інші, в тому числі “шовіністичні осередки”, сформовані “контрреволюційною інтелігенцією” в містах, була ліквідована ДПУ в березні 1928 р. у ході широкомасштабної операції проти “українського антирадянського активу” (всього під час операції було заарештовано до 400 чол.)²³.

Втім, превентивні арешти активу та ліквідація груп на стадії їх організаційного оформлення торкнулися лише верхівки айсберга. Триваючий тиск на село, повна відсутність за умов однопартійної диктатури будь-яких легальних способів захисту своїх інтересів не могли не підживлювати процес самоорганізації селян та висування з його середовища нових і нових активістів. Це, власне кажучи, вповні усвідомлювало й ДПУ. “Операція, безперечно, стримає на деякий час зростання української контрреволюції, — підсумовував В. Балицький результати березневої каральної акції, — однак абсолютно ясно, що повністю ліквідувати його вона не в змозі”²⁴.

В травні 1928 р. на закритому засіданні ЦК КП(б)У за доповіддю В. Балицького було прийнято постанову, яка орієнтувала ДПУ на посилення боротьби “з антирадянськими елементами на селі, що активно виступають...” та вимагала “терміново вжити заходи щодо посилення роботи й апарату спостереження ДПУ на селі, забезпечення достатньої гнучкості його стосовно своєчасної інформації про всі настрої та наявну антирадянську діяльність на селі”²⁵. А вже у червні 1928 р. завдяки проведеній агентурній роботі спецорганам вдалося запобігти повстанню “під гаслом боро-

тьби за УНР”, що його готували під проводом колишнього петлюрівського отамана Кіндрата Саваринського селяни Вороновицького району (села Володівка, Войтовці, Плоска Дубина, Арсентьєвські хутори, Ганщина та ін.). Доведені до крайньої межі сваволею більшовицької влади, селяни (до 30 чол.) вирішили кинути соху і взятися до зброї. В плани повстанців входило вчинити наскок на міліцію й звільнити заарештованих селян, розгромити найближчі партійні і радянські установи та, залучивши на свій бік територіальні війська, “розкачати повстання”, поширивши його на інші райони, а можливо, й на окружні центри. В разі невдачі повстанці планували прорватися до Польщі. Годиною “Ч” було призначено 11 червня 21.00. Чекісти “зняли” передовий загін повстанців, коли той саме готувався до наскоку на економію. Як з’ясувалося, майже всі заарештовані селяни (до речі, в основному бідняки) свого часу перебували в армії УНР, деякі з них були сотниками — отож, мали не лише військовий досвід, але й певний професійний рівень. Важлива деталь: при розгромі “Вороновицької повстанської організації” було вилучено листівку, яка закликала селян: “Хто не бажає загинути з голоду, тягнути більшовицьке ярмо і відробляти їм кріпосне право — до зброї!” Листівку було підписано “Союз визволення України”²⁶.

Як доповідав на листопадовому (1928 р.) пленумі ЦК КП(б)У В. Балицький, упродовж року в республіці було зафіксовано 150 масових виступів селян²⁷. Безперечно, частина з них проходила саме під національними гаслами. За даними, наведеними 23 листопада 1928 р. на спеціальній нараді ДПУ УСРР по боротьбі з бандитизмом, за рік в українському селі було ліквідовано 12 банд, у тому числі три — суто петлюрівські за своїм спрямуванням. Найбільш “ураженими бандитизмом” були названі Коростенський, Могилівський, Кам’янець-Подільський, Тульчинський, Уманський, Шевченківський, Зінов’євський, Київський, Конотопський, Глухівський, Чернігівський, Полтавський, Лубенський округи. Певно, саме в них упродовж року спецорганами було заарештовано основну масу — 4756 “бандитів” (1219 — під час проведеної в серпні спеціальної операції)²⁸. На те, що частину цих останніх становив саме “петлюрівський елемент”, вказувало визнання В. Балицьким “посиленої діяльності куркульства і петлюрівщини” та поступового “переростання кримінальщини на політичний бандитизм”²⁹.

Протягом 1929 р. стихійний процес самоорганізації українського села тривав, продовжувалися і постійно зростали масштаби репресій сталінського режиму проти “націоналістичного активу” на селі та “української шовіністичної інтелігенції” в місті. Поза всяких сумнівів, “активісти-петлюрівці” становили частину тих 4393 селян, яких ДПУ було “знято” в українському селі у червні-грудні 1929 р. під час чергової каральної операції³⁰. Восени 1929 р. почалася підготовка до проведення показового судового процесу над “Спілкою визволення України” (СВУ), основне вістря якого, відповідно до вказівок ЦК ВКП(б), мало бути спрямованим проти “української шовіністичної інтелігенції” — прибічників ідеї незалежної УНР. Майбутній процес розглядався і як превентивний захід проти передбачуваного владою нового сплеску українського націоналізму, який був неминучим за умов готування на селі кампаній “ліквідації куркульства як класу” та форсованої колективізації.

Дійсно, осінь 1929 — весна 1930 рр. стали не лише періодом найчисленніших і найбільш масштабних акцій протесту українських селян проти сталінського аграрного курсу, але й, можливо, тим відтинком часу доби трагічного шестиріччя, коли рішуча готовність українських національних сил бо-

ротися за свої права та ідеали проявилася у найвідвертіших формах. Тенденція до гуртування української спільноти, активізація її мобілізуючих сил позначилася, зокрема, різким збільшенням на селі антирадянських листівок, солідна частка яких апелювала саме до національних почуттів українців, закликаючи їх до повстання проти соціального і національного гноблення. Якщо впродовж усього 1928 р. спецорганами було виявлено в Україні 150 найменувань листівок, то за період з 20 листопада 1929 р. по 7 квітня 1930 р. — 349 найменувань, 834 примірники (з 20 листопада 1929 р. по 1 січня 1930 р. — 29 (34 примірники), з 1 січня по 1 березня 1930 р. — 86 (111 примірників), з 1 по 7 березня 1930 р. — 39 (48 примірників), з 7 по 17 березня — 72 (121 примірник), з 17 березня по 7 квітня — 123 (472 примірники))³¹.

Центральною темою націоналістичних за змістом листівок було звинувачення правлячої партії та союзного центру в руйнуванні “неньки-України” й заклик до боротьби в ім’я її визволення від “чужої влади”. Характерна листівка 6 лютого 1930 р. з’явилася на телеграфному стовпі в с. Зайцеве Артемівського району Артемівської округи. “Прокляті кати, за що караєте народ?... — зазначалося в ній. — Закликаємо всіх українців піти проти катів... Україна — мати рідна, за що карають тебе? Де ж ті січовики, де вони, чому терплять цю кару? Закликаємо на боротьбу з цією зграєю!” Текст листівки прикрашав красномовний малюнок: зображення гідри з позначкою “СРСР”³². Такі ж ідеї містила й листівка, знята добровільними помічниками ДПУ в с. Сиварне Іллінецького району Вінницької округи. “Подивіться на нашу милу Україну. Вона горить в огні... — зверталися укладачі листівки “До всіх селян України”. — Катують її комуністи. Повстаньте! Візьміть у руки хто що може, покажемо дорогу цим клятим комуністам. Звільнимо Україну від московської влади... Нехай живе Україна! Нехай живуть захисники наші!”³³ Апеляція до “славного минулого”, згадки про запорізьке козацтво, гетьманів України також були присутніми в листівках. “Мазепа славний був гетьман, з царем він не мирився і під Полтавою бився за вільну Україну. Хотів він бачити з її степами вільною. І тепер ми йдемо в блоці з ним...” — наголошувалося в листівці, виявленій ДПУ 19 березня 1930 р. у с. Шуляки Жашківського району на Уманщині³⁴. Однак найпопулярнішою серед інших історичних персон все ж залишався отаман С. Петлюра, якого творці листівок шанобливо називали батьком і до постаті якого зверталися як до захисника трудового українського народу. “Батько Петлюра, встань і подивись, як Україна стогне”, — говорилося в листівках, розкиданих 19 лютого 1930 р. біля приміщення сільради в с. Єкатеринівка Острівського району Проскурівської округи³⁵. В с. Сиднів Чернігівського району чекісти виявили дощечку з написом: “Рятує трудого селянства — це Петлюра! Усі в ряди Петлюри скидати кріпацтво! Ця влада — влада грабіжників і бандитів...”³⁶ У тій же Чернігівській окрузі в с. Куликове петлюрівська листівка була розміщена на телеграфному стовпі. “Товариші селяни! — зазначалося в ній. — Згадайте, колись ми були вільні, згадайте свого захисника Петлюру, котрий хотів вас зробити вільними... Він живе і буде жити...”³⁷. А в с. Веселе Межевського району Дніпропетровської області 17 квітня 1930 р. було знайдено таку листівку³⁸:

*Гине Україна, брати мої, українці.
Час погібелі настав!
Чого сидимо, чого чекаємо?
Петлюра правду нам казав —
Пора проснутися, пора повстати
Проти московського ярма...*

*З неправди правду поробили,
Людей у ярмо запрягли.
А правду нашу у неволю
Загнали на Соловки...*

Звичайно, авторство “контрреволюційних листівок” встановити було досить важко, однак не викликає сумнівів те, що всі вони писалися рукою активу, який у такий спосіб прагнув мобілізувати селянську масу на боротьбу з існуючим політичним режимом. На кінцеву мету цієї боротьби — здобуття незалежності та відновлення УНР — вказували, зокрема згадки чи навіть зображення на частині листівок державної символіки Української Народної Республіки. 2 квітня 1930 р. у с. Матвіївка Івнівського району було знайдено 12 листівок, на яких фарбами було намальовано український національний прапор. Відповідним був і зміст листівки: “Селянство! Усі на захист своєї рідної України і свого жовто-блакитного прапора!”³⁹

Прагненням підняти селянські маси на збройну боротьбу зі сталінським режимом була просякнута діяльність “контрреволюційних угруповань”, кількість яких на селі в той період продовжувала зростати. Відповідно до інформації В. Балицького, в період з 21 січня по 9 лютого 1930 р. в українському селі було заарештовано 11865 чол., ліквідовано 334 “контрреволюційні організації і групи”, учасники яких “змогли б відіграти роль “ідеологів” і організаторів контрреволюційних виступів”⁴⁰. Звернемо увагу на те, що, згідно з доповіддю голови ДПУ УСРР, основні гасла ліквідованих повстанських організацій були “українсько-шовіністичні”, “петлюрівського гатунку”⁴¹. Одна з таких “куркульсько-петлюрівських” повстанських організацій наприкінці січня 1930 р. була виявлена Кременчуцьким окружним відділом ДПУ. Як з’ясувалося в ході слідства, ще в серпні 1929 р. деякі “експертники” та “позбавленці”, тобто селяни, постраждали від масованих експропріацій, стали гуртуватися довкола авторитетного селянина Мефодія Малька, створивши “Комітет визволення України”. З часом коло невдоволених радянською владою і готових чинити їй організований збройний опір розширилось, охопивши 42 населених пункти Глобинського, Градизького, Жовнинського, Семенівського та Криківського районів. Маючи військовий досвід, керівники повстанців сформували штаб (під час арешту чекісти вилучили печатку із зображенням Тризуба та написом “Штаб війська українського” — можливо, це була реліквія з часів громадянської війни) та розробили конкретний план дій, сподіваючись підняти повстання або вже навесні 1930 р., або ж з початком інтервенції проти СРСР, у близькості якої, очевидно, також не сумнівалися. Якоїсь завершеної програми повстанці не мали, хоча кінцеві завдання боротьби були визначені досить чітко: створити самостійну Українську державу у формі УНР, відновити приватну власність на землю (з правом її купівлі та продажу), організувати селянські союзи, окрему українську армію, зберегти відокремлення церкви від держави тощо. У разі поразки повстання селяни мали намір відійти з боями до Польщі, проте до повстання не дійшло. Про плани повстанців стало відомо ДПУ, яке оперативно “зняло” актив організації (було заарештовано 136 чол.)⁴².

Проведені на початку 1930 р. масові арешти “куркульсько-петлюрівських елементів”, депортація на північ десятків тисяч “куркульських сімей” послабили антирадянський селянський рух, значною мірою позбавивши його організаційної основи. Однак той факт, що попри арешти та вислання спецоргани з 20 лютого по 2 квітня 1930 р. зафіксували в 41 окрузі України 1716 масових селянських виступів⁴³, говорив про те, що цей рух усе ще мав значні потенції. Частина заворушень, що відбулися на селі в цей період, мали виразно національне забарвлення: поряд з гаслами “Геть колективізацію!”, “Нам не треба радянської влади, яка грабує селян!”, “Геть комуністів, котрі ведуть країну до загибелі!” повсталі селяни висували й такі гасла, як “Нехай живе самостійна Україна!”, “Нехай живе УНР!” тощо.

Про те, що ідеологія українського національно-визвольного руху резонувала в колективній свідомості української спільноти, свідчило й те, що в ряді округ озброєні вилами, сокирами, обрізами хлібороби протистояли радянській владі зі співами національного гімну “Ще не вмерла Україна”. В середині березня 1930 р. голова ДПУ УСРР В. Балицький, повідомляючи вище партійне керівництво республіки про значний розмах селянських повстань у Тульчинській окрузі (тут хвилюваннями було охоплено 15 з 17 районів, масові заворушення відбувались у 153 селах, а в 50 з них радянська влада взагалі припинила своє існування), відзначав, що поряд з проголошенням націоналістичних гасел “Хай живе самостійна Україна!” в деяких селах повсталі співали петлюрівський гімн ⁴⁴. Так було, зокрема, у селах Баланівка і Поташня Бершадського району, де гімн “Ще не вмерла Україна” співав натовп із кількатор озброєних вилами, лопатами, сокирами та іншими предметами селян. У с. Іланець цієї ж округи селяни співали український патріотичний гімн у церкві ⁴⁵. Подібною в цей час була ситуація і в інших округах. Скажімо, в с. Чернігові Кагарлицького району Київської округи юрба із 900 осіб, протестуючи проти насильницької колективізації, силоміць забрала 150 усупільнених коней, вщент розтросивши колгоспну конюшню. Наспільний загін ДПУ придушив цей виступ, при цьому 10 найбільш активних його учасників були заарештовані. По дорозі до районного ДОПРу останні демонстративно співали український патріотичний гімн ⁴⁶. У с. Андріївка Широківського району Криворізької округи гімн “Ще не вмерла Україна” співала селянка на чолі демонстрації з 200 селян, які під білим прапором пішли до сільради з вимогою негайно видати посівний матеріал ⁴⁷. Таке ж було і в с. Вереміївка Красилівського району: тут, виступаючи проти насильницької колективізації, юрба жінок розібрала усупільнений незадовго до цього реманент та з вигуками “Геть радянську владу!”, “Нехай живе самостійна Україна!” й співами українського патріотичного гімну намагалася розгромити сільську раду ⁴⁸.

Про актуалізацію в суспільній свідомості ідеї відтворення незалежної УНР та триваючий в українському селі процес стихійної самоорганізації антирадянського активу свідчив і такий надзвичайно цікавий феномен, як добровільне, демонстративне приєднання селян — учасників тих чи інших антирадянських акцій до “викритої” ДПУ “Спілки визволення України”, судовий процес над якою проходив у Харкові з 9 березня по 19 квітня 1930 р. Найактивніша пропагандистська “розкрутка” процесу, учасники якого звинувачувались у прагненнях “відірвати радянську Україну від СРСР”, “відтворити буржуазну УНР” і т.д., зумовила добру поінформованість населення про нього та, відповідно, спровокувала вияви солідарності з “СВУ” національно-свідомої частини антирадянськи настроєного селянства. То тут, то там по різних округах почали з’являтися листівки з підписами “СВУ”. Наприклад, 8 березня 1930 р. листівку “Нехай живе СВУ!” було виявлено депеушниками у с. Мосошиці Бердичівської округи ⁴⁹. 11 березня з с. Бробецького тієї ж округи надійшла інформація про готування листівок із закликом до повстання проти радянської влади за підписом “СВУ”. Судячи з усього, укладачі листівки були заарештовані ⁵⁰. А ось у с. Сидорівка Стеблівського району Шевченківської округи попередити подібну акцію ДПУ не вдалося: 19 березня під час загальних зборів невідомі розкидали серед присутніх листівки із закликом до “повстання для захисту СВУ” ⁵¹. З квітня в с. Висунок Березнеговатського району Херсонської округи з’явилася така листівка: “Гарячий привіт від нашої Спілки визволення України! Громадяни, адже ви бачите, що комуна веде вас до панства. Ще не вмерла Україна!” ⁵². На факти поширення в окремих селах

Прилуцької округи листівок із закликами “організовувати ланки СВУ”, “визволити Україну” і т.д. вказувалося в одному зі зведень ДПУ⁵³. Зокрема, в с. Обичів Мало-Дивицького району 14 квітня 1930 р. було знайдено листівку такого змісту: “Від імені СВУ [звертаємося] до вас, радянські пригноблювачі селянського люду! Ви хочете загнати [селян] у ярмо, проте не думайте, що ви провели нас. Настане суд, заговорять і Дніпро, і гори. Хай живе СВУ!”⁵⁴. Самостійницькі мотиви знешкодженої ДПУ організації звучали й під час масових хвилювань українського селянства, серйозно резонуючи з пропагандистською тріскотною газетою довокруга процесу та інспірованими владою масовими мітингами осуду “зрадників-українських націоналістів”. 22 березня 1930 р. почалося заворушення селян с. Черняхівка Ковалевського району Прилуцької округи. Тут обурені примусовою колективізацією селяни з вигуками “Геть радянську владу!” силоміць розібрали усупільнений реманент і тварин. Коли викликаний місцевою владою загін ДПУ розігнав “волинку” та заарештував найбільш активних її учасників, селяни з вигуками “Хай живе СВУ!” кинулися їх визволяти⁵⁵. 30 березня 1930 р. голова ДПУ УСРР В. Балицький у листі на ім’я генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора відзначав, що масові хвилювання селян під гаслами “Нехай живе СВУ!”, “Хоча СВУ й заарештована, проте справа її живе!” були зафіксовані в ряді сіл Тульчинської, Бердичівської, Шепетівської, Вінницької та інших округ⁵⁶.

Хоча навесні 1930 р. сталінському режиму вдалося приборкати вогонь селянських повстань в Україні, зняти існуючу політичну напругу в українському селі, але загалом у суспільстві досягти цього не вдалося. Про це свідчило подальше розростання в республіці антирадянських настроїв, у тому числі антисоюзних. Спостерігаючи за масовими арештами непокірних селян, робітники одного з підприємств Київської округи говорили між собою: “... Цар заганяв українців до Сибіру, а радянська влада — на Соловки...”⁵⁷. На селі оцінки наступу радянської влади на українського “куркуля” були ще більш різкими. “Кацапи склали план уярмлювання України... — зазначали селяни с. Ступичне Мокро-Калігорського району Шевченківської округи. — Куркулів немає... Тепер усі середняки, але Москві потрібні робітники, ось і вигадали куркулів — беруть їх і висилають до Росії”⁵⁸. Вкажемо й на те, що хоча всі репресивні акції радянської влади офіційно проводилися виключно під маркою боротьби з “куркульством”, цей тактичний захід не вводив в оману населення. “...Свідомих українців під закидом “куркульства” й “буржуазності” переслідують органи ДПУ”, — такий категоричний висновок про ситуацію в Україні зробив один з робітників, якому наприкінці 1930 р. пощастило переїхати з Поділля до Чехословаччини”⁵⁹.

Негативні політичні настрої, що викликала тема пограбування України союзним центром, не вщухали й надалі. Показові в цьому відношенні розмови постійно фіксували спецоргани серед селянської молоді в армії. Скажімо, в лютому 1931 р. один з молодших командирів 95-ї стрілецької дивізії в приватній бесіді з червоноармійцями так розтлумачував причини злиденного життя населення республіки: “Якщо б Україна була самостійною, то нам не треба було б проводити колективізацію. Україна скільки не буде давати хліба Росії, все-одно їй буде замало, а тому у нас, на Україні, хліб забирають нахабно, незважаючи на те, що у нас його вже немає, і дають його в Росію — тим, хто дере з нас шкіру”⁶⁰.

Об’єктивно тривав в Україні й процес продукування політичного активу, здатного внести організований струмінь у стихійну боротьбу мас. Енергійним постачальником такого активу, як це було і раніше, залиша-

лося українське село, в якому тенденція до об'єднання зусиль та прагнення до організованих дій продовжувала існувати попри усе більш жорстокі репресії та спроби внести розкол у село шляхом загравання з його бідняцькою частиною. Форми і методи діяльності антирадянського активу залишалися незмінними (“контрреволюційна агітація”, творення “повстансько-петлюрівських осередків”, терористичні дії проти представників влади, спроби організації “політичних банд”, ініціювання селянських хвилювань тощо), і визначалися практично повною відсутністю легальних засобів боротьби з існуючим політичним режимом. Втім, у цей період іще траплялися й поодинокі наївні чи, можливо, відчайдушні спроби окремих наділених формальною легітимною владою “політичних антрепренерів” голосно заявити про права і прагнення української спільноти самостійно вирішувати свою долю, бути не лише об'єктом, але й суб'єктом політики. Такою подією стало, зокрема, подання 26 лютого 1931 р. у президію XIII Всеукраїнського з'їзду рад підписаної групою делегатів і присутніх на з'їзді робітників заводів Харкова (ХПЗ, ГЕЗ, “Серп і молот”) Заяви з різкою критикою політики союзного центру відносно України⁶¹. Обурюючись з приводу триваючої “централізаторської стихії”, вкрай нерівномірного розподілу багатств між центром і республікою (як аргумент наводилися дані про те, що в 1929 р. УСРР з її 30-ти мільйонним населенням мала такий самий бюджет, що і 5-мільйонна Московська область), протестуючи проти обмежених прав української влади (“суверенна республіка, якщо їй щось потрібно зробити, не ходить на уклін, а ми ходимо”) та вказуючи на жахливий стан села (“... босі, голі, голодні, принижені, придушені, загнані, пограбовані гірше, ніж грабував царський уряд у сто разів, гірше, ніж грабує найбільш жадібна капіталістична країна свої колонії”), делегати робили рішучий висновок: “Мускулами українських робітників і селян будеться Росія. Україна занепадає”, “порушуються найелементарніші правила якоїсь суверенності, якщо вона колись і була у нас”. Змінити існуючу структурну нерівність, на думку авторів заяви, можна було лише за умов розбудови повноцінної української державності. Відтак вони наполягали: “Треба будувати українську радянську державність, бо вже час наспів. Населення зросло, воно вже говорить мало про поламаний паркан чи про відібрану квартиру, воно говорить про Державу. Українську радянську державність треба будувати, бо вона тільки розпочата, а у нас до цього часу говорять тільки про мову, культуру, хоча це теж елементи державності”⁶². Якими були наслідки подання такої “зухвалої” заяви (авторами її, вірогідніше за все, були позапартійні делегати), сказати важко: очевидно, вона була проігнорована президією з'їзду, проте самі делегати навряд чи уникнули пильного ока спецорганів — тим більше, що в поданому документі висловлювалися претензії і на адресу самого карального відомства (делегати обурювались неукраїнським національним складом кадрів ДПУ УСРР).

Подальше розорення українського села і, як наслідок цього, — голод, жертвами якого вже навесні 1932 р. стали десятки тисяч людей, спричинили новий виток негативних політичних настроїв, пов'язаних з проблемою колоніального статусу України. Одним із конкретних провокуючих факторів цього стали масові виїзди українських селян до Москви, Ленінграда, Мінська та деяких інших промислових центрів, постачання яких у цей час вигідно різнилося від ситуації в Україні, і де українському селянинові вдавалося купити рятівний буханець хліба. Балачки про “жебраківання українців”, про те, що “в Москві з якихось причин хліб є, а в українських містах його купити селянинові практично неможливо”, можна було почути

серед різних категорій населення не лише самої України, але й тих регіонів, куди в пошуках хліба виїжджали українські селяни. Дивуванням або ж обуренням і протестами з приводу такої несправедливості були просякнуті численні листи людей до влади. Один 23-річний робітник, який не назвав свого імені, з гнівом писав до Запорізького міськкому партії: “Ви згубили Україну, довели її до того, що українці за своїм хлібом їдуть до Петрограда, Москви, звідки вічний приїзд був за хлібом...”⁶³. “Я прямо не вірю, що це більшовики творили. Це бандити... — писав на цю саму адресу мешканець Білої Церкви. — На ланах пораються біля сівби засмоктані, голодні діти дебелих батьків-колгоспників, які б і раді працювати зараз на полі, але нужда їх послала виконувати батьківські обов’язки... Ці працівники батьки-колгоспники спотикаються по всіх шляхах і станціях залізниць СРСР з клунками, а у тих клунках вони несуть життя — хліб своїй родині, дітям...”⁶⁴. Практично такі ж думки містила й значна частина листів до самого Сталіна. “Я бачив, що в Росії пуд хліба 10 рублів, а на Україні — 80 крб. і немає, і всі їдуть на Росію”, — писав у розгубленості вождеві один із селян⁶⁵. “... Що ж це таке, що особливо в 1932 році конідохнуть, люди без хліба сидять. Сказати би недорід, посуха, але ж ні! Урожай був гарний, і коли забирали, то казали, що Советська власть не дасть загинути колгоспнику. То чому ж колгоспники голодують?” — з роздратуванням питав вождя другий селянин⁶⁶. “Ви, товариш Сталін, застрягли в політику Комінтерну і хочете зробити світову революцію, а разом з тим забуваєте про своє, — констатував у листі до радянського правителя селянин із с. Порадівка Уманської округи. — Можна зробити світову революцію, проте не подавати приклад, що ви його тепер подаєте, що, мовляв, у Москві у мене є все, а по селах плач і страждання, тисячі жертв щодня, на полях валяються без кінця кості коней, людей їдять... Це приклад скаженого тирану, вампіра, павука, а не соціаліста. Це скажена реакція чорної смерті”⁶⁷. Показово, що розгубленість у зв’язку з жахливою ситуацією в Україні та в цілому благополучною ситуацією в промислових центрах, насамперед у Москві та Ленінграді, відчувалася в цей час і на рівні низових партосередків. “...Я два дні тому приїхав із села і там своїми очима бачив усе те нещастя... — писав з Київщини один із рядових партійних працівників, не забувши додати, що сам він добре харчується у партійній їдальні. — Боляче дивитись на тих нещасних дітей і жінок, котрі пропадають з голоду, чекають, що з Москви батько привезе один-два буханця хліба. Адже всі їдуть до Москви, Ленінграда, Мінська за хлібом...”⁶⁸. Ситуація з “жебракунням українських селян” тривала аж доки ЦК ВКП(б) у контексті боротьби з “ворожою агітацією” спеціальним рішенням не заборонив виїзди селян з УСРР до інших регіонів Радянського Союзу.

Відчуваючи близькість катастрофи, українське село відчайдушно боролось за життя. Згідно з даними ДПУ УСРР, у період з 1 грудня 1931 р. по 1 липня 1932 р. у 62 колгоспах 56 районів республіки було зафіксовано 70 “волинків”, в яких взяли участь 2269 селян⁶⁹. У ході цих акцій протесту, так само як це було і в минулі роки, поряд із соціальними лунали й національні гасла. 17 березня 1932 р. у Немирівському районі знесиленими хлібними реквізиціями та голодом на селі жіноцтво оточило червоноармійців 96-ї стрілецької дивізії, які саме йшли до їдальні. Вони супроводжували бійців розпачливими вигуками: “Кому ви служите?”, “Давайте нам Петлюру!”, “Ваші дружини так само голодують, як і ми!”⁷⁰. Напруженою була в цей час ситуація і в містах. У лютому 1932 р. на одному з підприємств Одеси робітники демонстративно припинили роботу, вимагаючи від начальства талонів на їжу. “Досить над нами знущатися, робітництво пухне з

голоду!” — кричали вони ⁷¹. Про зростання настроїв національного незадоволення серед маси пролетарів говорили й листи, що їх направляло на адресу вождів обурене робітництво. “... В російській частині СРСР харчування поставлене добре..., робітники отримують і білий хліб, розмов про нестачу хліба для сім’ї там немає, — писав до С. Косіора один із працівників депо Люботин. — У середовищі робітництва українського проявляється національна ненависть... Сьогодні можна сміливо говорити, що 99% українського населення налаштоване антирадянськи” ⁷².

Передбачаючи можливі заворушення на селі після збирання нового врожаю та поновлення хлібозаготівель, ЦК ВКП(б) 4 травня 1932 р. ухвалив рішення провести на селі акцію проти “куркулів” за взірцем початку 1930 р., передбачивши вислання по різних хлібних регіонах СРСР 38 300 “куркульських сімей”, у тому числі з України на Урал — 6 тис. сімей. ОДПУ планувало розпочати цю операцію 15 травня 1932 р. ⁷³. 16 травня, однак, вище партійне керівництво “дало відбій” депортації, натомість запропонувавши ОДПУ “злісні елементи на селі вилучати в порядку індивідуального арешту” ⁷⁴. З початку липня до 15 листопада 1932 р. ДПУ заарештувало в українському селі 11 тис. чол. — саботажників хлібозаготівель, а також і “куркульсько-петлюрівський елемент” ⁷⁵. Значною була також кількість ліквідованих “банд”: у липні 1932 р. — 96 (634 активних учасники), у жовтні — 86 (836 чол.), в листопаді — 68 (376 активних учасників) і т.д. ⁷⁶ Проте і після цього, за переконанням ДПУ та вищого партійного керівництва, в українському селі, а також і по містах залишилося чимало “куркульських і петлюрівських контрреволюційних гнізд”. Операція з їх “знешкодження” була проведена впродовж грудня 1932 р.: за 20 діб у республіці заарештували 12178 чол., у тому числі в повстанських організаціях — 4204 ⁷⁷. 23 грудня 1932 р. В. Балицький направив Й. Сталіну доповідну записку, в якій повідомляв про діяльність численних петлюрівських елементів та угруповань у 67 районах України — як на селі (в колгоспах, радгоспах і навіть у МТС), так і в містах, у середовищі “шовіністично наставленої” інтелігенції ⁷⁸. Діяльність частини викритих ДПУ петлюрівських організацій явно скеровувалась еміграційним урядом УНР (у деяких заарештованих було вилучено до 1 тис. примірників петлюрівських листівок із закликм підняти повстання навесні 1933 р.) ⁷⁹.

Взимку-навесні 1933 р. Україна конала від жахливого голоду, тим часом органи ДПУ продовжували найактивнішу боротьбу з “куркульством” і “петлюрівщиною”. 16 січня 1933 р. політбюро ЦК ВКП(б) на закритому засіданні ухвалило рішення: прийняти пропозицію Л. Кагановича і В. Балицького про вислання 500 “куркульських сімей” з Одеської області, пропозицію С. Косіора про вислання 300 сімей з Чернігівської та 400 сімей з Харківської областей, пропозицію ЦК КП(б)У щодо висилки 700 сімей з Дніпропетровської області ⁸⁰. Нарешті, в березні 1933 р. ЦК ВКП(б) так само закритим голосуванням запропонував ОДПУ вилучити з Київської області всіх “петлюрівських елементів” — близько 1 тис. сімей ⁸¹.

За спостереженнями спецорганів та партійних працівників навесні-влітку 1933 р. градус політичного протесту в українському селі різко знизився. В одних повідомленнях місцевих партосередків вищим інстанціям повідомлялося про те, що “основні методи контрреволюційної роботи петлюрівського і куркульського елементу” тепер зводяться до “підбурювання колгоспників на розбирання і крадіжку посівного матеріалу”, а також до “прямих куркульсько-бандитських дій (у т.ч. людоджерства)”, “контрреволюційної куркульської агітації, розрахованої на створення в селах голодного психозу” ⁸². В інших, щоправда більш рідкісних повідом-

леннях, ішлося про те, що “...відчай колгоспників дійшов до крайньої межі: люди перестали просити допомогу, лежать у холодних нетоплених хатах і чекають на смерть...”⁸³. Незбагненна для людського розуму бездіяльність влади за умов голодомору на фоні ініційованої “зверху” інформаційної блокади цієї трагедії справили шокове враження на українське суспільство, породивши в його частині тверде переконання в тому, що людомор 1933 р. — не просто “помилка” в “господарських розрахунках”, а цілеспрямована акція комуністичної влади проти українців, закономірний наслідок колоніального статусу України. “... Фізичне знищення української нації, виснаження її матеріальних і духовних ресурсів, — вказувалося в одному з листів, надісланих у серпні 1933 р. до редакції газети “Комуніст” з Полтави, — є один із найважливіших пунктів нелегальної програми більшовицького централізму”⁸⁴.

Нагадаємо, що одна з перших широкомасштабних операцій проти “української контрреволюції” була проведена ДПУ УСРР на початку запровадження нового аграрного курсу в березні 1928 р., коли виявилось, що розпочаті хлібозаготівельні кампанії спричинили в Україні “сплеск українського шовінізму” як по містах, так і на селі. Те, що з осені 1932 р. в республіці почала розгортатися широкомасштабна кампанія наступу на “український націоналізм”, як і те, що його офіційно було проголошено “головною небезпекою”, говорило про чітке усвідомлення сталінським режимом небезпеки процесу швидкої політизації української спільноти для збереження своєї влади загалом та успішної комунізації українського села зокрема. Намагаючись подолати цю небезпеку, сталінський режим вдався до придушення національних рухів в Україні, і терор голодом виявився тут одним із найефективніших засобів. Відмова ж після 1933 р. від попередніх поступок у національному питанні, що їх Т. Мартін влучно характеризує як практику “позитивної дискримінації”⁸⁵, стала логічним продовженням цієї силових політики.

¹ Див.: *Rothschild J. Ethnopolitics: A Conceptual Framework.* — N.Y., 1981.

² Російський державний архів соціально-політичної історії (далі — РДАСПІ). — Ф. 81, оп. 3, спр. 108, арк. 13.

³ Там само.

⁴ Російський державний військовий архів (далі — РДВА). — Ф. 9, оп. 28, спр. 58, арк. 174 зв.

⁵ Там само. — Ф. 25899, оп. 2, спр. 430, арк. 387.

⁶ Там само. — Арк. 540—541.

⁷ Там само. — Арк. 405.

⁸ Там само. — Ф. 9, оп. 28, спр. 81, арк. 2.

⁹ Там само. — Ф. 25899, оп. 2, спр. 430, арк. 540.

¹⁰ Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі — ЦДАГОУ). — Ф. 1, оп. 20, спр. 2775, арк. 17.

¹¹ Там само. — Спр. 2989, арк. 6.

¹² Там само. — Арк. 11.

¹³ Там само. — Арк. 25.

¹⁴ Там само. — Арк. 26.

¹⁵ Там само.

¹⁶ РДВА. — Ф. 25899, оп. 2, арк. 96, 221 зв.

¹⁷ РДАСПІ. — Ф. 81, оп. 3, спр. 127, арк. 263—264.

¹⁸ Там само. — Арк. 258.

¹⁹ Там само. — Арк. 259.

²⁰ Там само.

²¹ Там само. — Арк. 260—262.

²² Там само. — Арк. 262.

²³ Там само. — Арк. 293.

²⁴ Там само. — Арк. 294.

- ²⁵ ЦДАГОУ. — Ф. 1, оп. 16, спр. 4, арк. 51—52.
²⁶ Там само. — Оп. 20, спр. 2800, арк. 228—231.
²⁷ Там само. — Оп. 1, спр. 306, арк. 44.
²⁸ Там само. — Оп. 20, спр. 2751, арк. 45.
²⁹ Там само. — Арк. 45—46.
³⁰ Там само. — Спр. 2989, арк. 247.
³¹ Там само. — Спр. 3198.
³² Там само. — Арк. 12.
³³ Там само. — Арк. 23.
³⁴ Там само. — Арк. 46.
³⁵ Там само. — Арк. 18; спр. 3189, арк. 28 зв.
³⁶ Там само. — Спр. 3190, арк. 20.
³⁷ Там само. — Спр. 3198, арк. 18.
³⁸ Там само. — Арк. 53.
³⁹ Там само. — Арк. 59зв.
⁴⁰ Там само. — Спр. 3190, арк. 94.
⁴¹ Там само. — Арк. 95.
⁴² Там само. — Спр. 3192, арк. 16—21.
⁴³ Там само. — Спр. 3185, арк. 68.
⁴⁴ Там само. — Спр. 3195, арк. 86.
⁴⁵ Там само. — Арк. 42,78.
⁴⁶ Там само. — Арк. 93.
⁴⁷ Там само. — Арк. 122.
⁴⁸ Там само. — Оп. 21, спр. 103, арк. 53 зв.
⁴⁹ Там само. — Оп. 20, спр. 3195, арк. 12.
⁵⁰ Там само. — Арк. 21.
⁵¹ Там само. — Арк. 96.
⁵² Там само. — Спр. 3198, арк. 51.
⁵³ Там само. — Спр. 3195, арк. 149.
⁵⁴ Там само. — Спр. 3198, арк. 61 зв.
⁵⁵ Там само. — Спр. 3195, арк. 142.
⁵⁶ Там само. — Спр. 3184, арк. 65.
⁵⁷ Там само. — Спр. 3189, арк. 111 зв.
⁵⁸ Там само. — Арк. 136.
⁵⁹ РДВА. — Ф. 271, оп. 1, спр. 62, арк. 174.
⁶⁰ ЦДАГОУ. — Ф. 1, оп. 20, спр. 3194, арк. 53.
⁶¹ Там само. — Спр. 4171, арк. 10—19.
⁶² Там само. — Арк. 19.
⁶³ Там само. — Спр. 5406, арк. 32.
⁶⁴ Там само. — Арк. 29—30.
⁶⁵ Там само. — Спр. 5254, арк. 19.
⁶⁶ Там само. — Арк. 20.
⁶⁷ Там само. — Арк. 48.
⁶⁸ Там само. — Арк. 12—13.
⁶⁹ Там само. — Спр. 5480, арк. 76.
⁷⁰ РДВА. — Ф. 25899, оп. 2, спр. 538, арк. 543 зв.
⁷¹ ЦДАГОУ. — Ф. 1, оп. 20, спр. 6210, арк. 18.
⁷² Там само. — Спр. 5406, арк. 4.
⁷³ РДАСПІ. — Ф. 17, оп. 162, спр. 12, арк. 126.
⁷⁴ Там само. — Арк. 134.
⁷⁵ Там само. — Ф. 81, оп. 3, спр. 215, арк. 3.
⁷⁶ ЦДАГОУ. — Ф. 1, оп. 21, спр. 271, арк. 11,30,59.
⁷⁷ Там само. — Оп. 20, спр. 5254, арк. 22 зв.
⁷⁸ Там само. — Арк. 22—23.
⁷⁹ РДАСПІ. — Ф. 81, оп. 3, спр. 215, арк. 3.
⁸⁰ Там само. — Ф. 17, оп. 162, спр. 14, арк. 43—45.
⁸¹ Там само. — Арк. 101.
⁸² ЦДАГОУ. — Ф. 1, оп. 20, спр. 6275, арк. 49.
⁸³ Там само. — Спр. 6277, арк. 81.
⁸⁴ РДАСПІ. — Ф. 81, оп. 3, спр. 131, арк. 2.
⁸⁵ Див.: Terry Martin. The affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923—1939. — N.-Y., 2001.